

Nagyszótári tervek és lehetőségek*

III.

1. Adatok és feldolgozás

a) Munkatechnikai részadatok. — Az *út* 3010 cédulányi anyagát az értelmezések, csoportcímek stb. céduláival kiegészítve — és a szerkesztési utasítások értelmében a fel nem használt dokumentumokat (melyek számát alább zárójelben adjuk meg) a felhasználtak borítéka mögé téve — a következő módon rendeztem el, lényegében az ÉrtSz. szócikkének jelentéstagolása alapján (az egyes jelentéseket dokumentáló adatok számához hozzáadva az oda tartozó tipikus, de nem értelmezendő szókapcsolatokat):

	Idézett adat	Nem idézett adat	Értelmezés	Címke v. utalás ¹
1. jelentés	3 + 25	(222)	1	1
Értelm. szókapcsolatok	54	(165)	25	12
Közmondás, aljelentések	17 + 8	(27)	9	3
Aljelentéshez szókapcs.	5			
2. jelentés	6 + 44	(81)	1	1
Értelm. szókapcsolatok	85	(54)	37	18
Szólás, aljelentés	16 + 10	(23)	6	2
Ezek szókapcsolatai	1			
3. jelentés	11 + 37	(146)	1	2
Ragos határooyóként	23		6	
Értelm. szókapcsolatok	130	(160)	47	20
Aljelentések	9 + 10	(11)	3	2
Szólás, közmondás	10	(15)	3	1
1.—3. (viszonylag konkrét) jelentés összesen	62 + 419	(904)	139	62
4. jelentés	7 + 15	(41)	1	1
Értelm. szókapcsolatok	5	(1)	4	1
Aljelentések	4 + 5	(4)	2	1
Sajátos személyragos alak	6		1	
5. jelentés	10 + 44	(48)	1	1
Értelm. szókapcsolatok	95	(85)	39	7
Aljelentések és szókapcsolataik	7 + 1 5	(65)	5	2
Személyragos alak	19			

* Vö. MNy. 1997: 183—99, 296—311, 1998: 233—253.

¹ A más címszóhoz utalt szókapcsolatok száma több az itt megadottnál, ahol a fizikai terjedelem felbecsülése végett a cédulák száma szerepel; egymást követő utalások gyakran közös cédulára kerültek.

	Idézett adat	Nem idézett adat	Értelmezés	Címke v. utalás ²
6. jelentés	6 + 20	(22)	1	1
Értelmezett szókapcsolatok	13	—	7	2
Aljelentések	2		2	2
Ragos alakok szókapcsolatai	14 + 25	(23)	2	
Értelm. szókapcsolatok	9		5	4
7. jelentés	5 + 15	—	1	1
Értelm. szókapcsolatok	16		4	1
Aljelentés	3		1	
4.—7. (elvontabb) jelentés együtt	44 + 272	(285)	76	24
Ragos alak értelm.	39			
1.—7. összesen	106 + 691	(1189)	215	36
Értelmezett ragos alak	62			
	859			
Jelentéshez nem tartozó szólások	14	(50)	3	
közmondások	12	(38)		
Utaló cédulák				31
Idézetcedulák és kísérek összesen	118 + 62 + 705	(1277)	218	117

Bővebb szövegkörnyezettel esetleg felhasználható még 133 cédulaadat

1. jelentéstől más címszóhoz átteendő szókapcsolatok	153	cédulaadat
2. „ (201 jobban, 72 kevésbé rendezett)	273	„
3. „	200	„
4. „	10	„
5. „	43	„
6. „	26	„
7. „	2	„
Más címszóhoz átteendő közmondások	8	„

Megszerkesztett mintaszócikkünkben tehát összesen 885 idézet szerepel. A többi 2129 közül 1281 szintén besorolható valamelyik jelentéshez vagy szókapcsolathoz, de fölöslegesnek látszik, 715 pedig olyan szókapcsolatot tartalmaz, melynek másik eleme szorul értelmezésre, az *út*-nál csak utalunk rá; 133 meg csak akkor lenne pontosan besorolható, ha utánanéznénk bővebb szövegkörnyezetének. A további szerkesztés feladata lesz annak eldöntése, hogy melyik ér meg gondosabb utánajárást.

Idézetcedulák összesítése:	885 idézett
	1277 nem idézett
	133 utánanézéssel talán idézhető
	715 más címszóhoz átteendő
	<u>3010</u>

² A más címszóhoz utalt szókapcsolatok száma több az itt megadottnál, ahol a fizikai terjedelm felbecsülése végett a cédulák száma szerepel; egymást követő utalások gyakran közös cédulára kerültek.

A háromezernyi cédula ilyen elrendezése és a szócikk megírása 1992 januárjától 1996 áprilisáig kb. 300 munkaórát vett igénybe. Ezt a munkát nem csak úgy lehet értékelni, mint egyetlen szó értelmezését és adatainak rendezését. Hiszen a szónak hangalakja és jelentése van. Az *út* hangalaki és helyesírási változatai jelentéktelenek. Annál gazdagabb a jelentéseinek elágazása. Ha nem a hangalakból, hanem a jelentésegységekből indulunk ki, akkor figyelembe kell vennünk valamennyi jelentésárnyalatát és minden olyan szókapcsolatát, melynek sajátos jelentése van, hiszen az ilyen szókapcsolatok (frazémák, frazeológiai egységek) átmenetet jelentenek a szó összetételei felé, melyek minden bizonnyal külön-külön lexikai egységek, lexémák. Az egyetlen (alig ingadozó: *út, ut*) szóalakhoz sajátos kapcsolataival együtt 218 jelentésegység tartozik. (A 335 kísérőcédula közül ennyi tartalmaz értelmezést.) Ezt úgy is felfoghatnánk, mintha az ember 218 szót értelmezett és dokumentált volna. Csakhogy a szó és a szókapcsolat jelentéseinek megállapítása nem megy olyan mechanikusan, mint a különböző alakú szavak szétválasztása, hanem erősen gondolkodni kell hozzá.

Meg kellett mozgatni azokat a cédulákat is, amelyek nem kerülnek be az *út* szócikkébe, mégpedig egyrészt azért, mert a megfelelő szövegrészlet túlságosan hosszú lenne, vagy mert éppenséggel nem elegendő, vagy mert többszörös átvitel, képszerű vagy szimbolikus értelme miatt nem a szó jelentésére, hanem alkalmi használatára és a szerző költői nyelvére jellemző (s ezért írói vagy stíluszótárba való), másrészt azért, mert olyan sajátos értelmű szókapcsolatban fordul elő, amely a kapcsolat másik eleméhez kívánczok bemutatásra, harmadrészt azért, mert a hiányzó vagy akár kiírt szövegkörnyezet nem elegendő a szó jelentésének megállapításához. Az első csoport cédulái könnyen megtalálhatók az egyes főjelentések cédulái mögött rendezett sorrendben, a másodikhoz tartozók az archivális anyag szerkesztésekor átteendők a szókapcsolat másik szavához. A harmadik csoport anyaga a legidőigényesebb; ezek részben el is hanyagolhatók, de ha valamelyikük érdekesnek látszik és megéri az utánajárást, ki kell keresni az eredeti forrásból és kiírni az értelmezéshez szükséges szövegkörnyezetet.

b) Megjegyzések. — Munkamódszeremnek ez a részletezése legyen példa arra, mit jelent egy ezres nagyságrendű adathalmaznak egyetlen címszó alá rendezése (legalább kétszer annyi munkát, mint ezer 1-1 adat címszóé), hogy ehhez legyen mérhető a NSz. egészének megszervezése és megszerkesztése. Kérdés, hogyan lehet majd a számítógépi korpusz lekérdezését is úgy mechanizálni, hogy az egyes adatok a megfelelő jelentéshez besorolhatók legyenek — vagy maradjanak-e a talonban.

Az oszlopokba rendezett számok arról is képet adnak, hogy hány idézet szemlélteti magának a szónak a jelentését és hány idézet a szóval alkotott kapcsolatokét. A jelentéshez hozzáadott számok csak szokásos vagy jellegzetes szóköznyezetre utalnak, az értelmezett kapcsolatok ellenben a szókapcsolat egészét mutatják sajátos jelentésben. E sajátos jelentésű szókapcsolatokhoz csatlakoznak a szólások, melyekben a kapcsolat elemei úgyszólván teljesen elvesztették eredeti, tulajdonképpeni jelentésüket. A közmondások azonban nem lexikai egységek, hanem mondatok, melyekben maga a szó valamelyik — vagy pedig pontosan nem megállapítható, mert többféleképp is értelmezhető — jelentésében használatos. A közmondásnak valamilyen igazságértéke van (igaz vagy akár téves, gyakran szubjektív igazságú), és a maga mondat mivoltában fejez ki sajátos tartalmat.

A kísérőcédulák (értelmezés + címke + utalás) számának összesítése akkor hasznos, ha figyelembe vesszük az egész papíryanag súlyát, terjedelmét, vastagságát. A gyűjtés szócikké szerkesztésekor ezt a fizikai tényezőt is ajánlatos figyelembe venni, ha számolni akarunk az óriási adatmennyiség elhelyezésével, tárolásával.

Nagyobb összevonások, rövidítések után a számadatok aránya jelentősen módosulhat: az idézett anyag mennyisége csökkenhet; a számítógépi anyag feldolgozásával pedig másképp változhat, bővíthet, arányaiban újra eltolódhat, de a felvázolt kategóriák képe mindenképpen a nagy szócikk vázának tekinthető.

c) További feladatok. — A korábbi nagyszótári mutatócikkkel (GÁLDI: Nyr. 1960: 182—96; GÁLDI—WACHA: I. OK. 1957: 157—72: FA) való bővebb összehasonlítás a to-

vábbi kutatás feladata lesz. Annyi bizonyos, hogy a Gáldi-féle koncepció túlrészletezte a stilisztikai finomságokat, kissé elvitte a nagyszótári szócikket az írói szótárak műfaja felé. Az évtizedek szerinti dokumentálás is inkább az egyes írók fejlődésvonalára lehet jellemző, mint nagyszabású általános szótárunknak százados léptékére. Az irodalmi idézetek hatalmas tömegében — a közismert, szinte tananyagszerű műveken kívül — meg kell találni azokat a helyeket, ahol a szó az irodalmi nyelvnek egy-egy viszonylag könnyen megállapítható jelentésegységét fedi le. Nagyszótárunk a magyar irodalmi nyelv fejlődését tükröző, de mégis általános szótár. Már MARTINKÓ ANDRÁS jól látta az általános szótárak és az írói szótárak különbségét (Szótártani tanulmányok. Szerk. ORSZÁGH LÁSZLÓ. Bp., 1966. 144—59). Az egyéni nyelvhasználat helyett a közhasználatúságot pedig O. NAGY GÁBOR hangoztatta, akinek jelentéstani és frazeológiai működése — mint azt nekünk Bakos Ferenc is többször kiemelte — szinte vízváltató a koncepciótlan régi és a jelentéstaniilag erősen motivált koncepciójú újabb, korszerű szótárírás közt.

2. A legutóbbi évek fejleményei

1997-ben a nyugdíjkorhatárhoz ért KISS LAJOSTÓL GERSTNER KÁROLY vette át a Nyelvtudományi Intézet lexikográfiai osztályának vezetését és ezen belül a nagyszótári munkák irányítását. A nagyszótár koncepciójáról újabb vitaértekezlet volt 1997. június 17-én. BENKŐ LORÁND a felszólalók többségének beszámolója után azt javasolta, hogy térjünk vissza a korábbi tervhez, az 1772. évi anyaggal való kezdéshez, mert most csak az újabb két évszázad szókincsének feldolgozása látszik egyáltalán lehetőnek. A szerkesztési utasításokon is történtek kisebb — jórészt formai — változtatások. Ettől kezdve az osztály legtöbb tagjának fő feladata a szócikkírás. Néhány újabb munkatárs bekapcsolódása kissé javította a szótár készítésének esélyeit.

HEXENDORF EDIT (MNY. 1997: 455—500) kiegészítéseket fűzött a lexikográfiai szemináriumban elhangzott előadások ismertetéséhez. Helyesbítései és pontosításai figyelemre méltók. Ugyanígy figyelembe kell venni a szemelvényként bemutatott — nyers állapotú, csak félig kész — szócikkekről tett megjegyzéseit is, különösen ami a régi szótárak felhasználására és az *út* 1. jelentésének értelmezésére vonatkozik. (E hibának kijavítására a MNY. részére átadott nagy szócikkben már nem volt lehetőség.) A **D** szakaszhoz (MNY. 1997: 296—300) tett észrevételeihez az a magyarázat, hogy az egyes felszólalások pontos közlésére nem volt mód, csupán jegyzőkönyvszerű tartalmi rögzítésükre. Az **E** szakasz a tanácskozáson el nem hangzott írásos válasz és összefoglalás, mely az itt megjelölt idő alatt készült el és a Magyar Nyelvben jelent meg először.

Ennek a közbevetett hozzászólásnak végső következtetésével úgy értek egyet, hogy egyaránt időszerűnek látom a szótörténeti, jelentéstani érdeklődés felébredését és a szócikkírásban való lexikográfiai edzést, melyhez persze valamilyen minta, szerkesztési szabályzat is kell.

3. Utószó

A Nyelvtudományi Intézet Szentháromság utcai épületének tatarozásakor, majd a Színház utcai épületrészbe való költözéskor megfelelő ellenőrzés híján igen nagy kísérő anyag veszendőbe ment, mely a magyar szókincs rétegződéséhez és szótáraink készítésének történetéhez hasznos dokumentum lett volna. 1992-ben Kiss Lajos megbízásából leltárt készítettem a még megmaradt irattárszerű anyagról. Nagyon kíváncsún láttam, hogy egy-két felelős személy a több példányos leltár alapján számba vegye a most már 8—10 könyvespolcnyira apadt dokumentumokat, melyek nagyobb része a nagyszótári gyűjtésnek, kisebb része az ÉrtSz. és az ÉKsz. munkájának a történetét, részletkérdéseit világítja meg. (Pl. a nagyszótári cédulázás vastag kötésű iktatókönyve 1900—1940 közt, a gyűjtők törzskönyve 1960-ig, melyekben a magyar nyelv- és irodalomtudomány kimagasló személyei is szerepelnek, pályájuknak nem is mindig a kezdő szakaszán; Országh László feljegyzése az Akadémiai Nagyszótár külső történetéről — hányattatásairól — 1945 után.) Ezeket az iratokat, naplókat, számadásokat és gyűjtéseket akkor is meg kell őrizni, ha a nagyszótári anyag

megreked az adattárolás, illetve archívum szintjén. — Ennek az anyagnak az átadása a megbízott munkatársak részére 1998-ban megtörtént.

Talán újabb lendületet ad a csökkentett energiával dolgozó szerkesztőgárdának az az akadémiai osztálykeretbe illesztett szakmai értekezlet (1998. márc. 8.), melyen Ritoók Zsigmond elnökletével B. LŐRINCZY ÉVA és GERSTNER KÁROLY tartott bevezető előadást szótárunk múltjáról, jelenéről és várható jövőjéről: „Lesz-e végre a magyar nyelvnek nagyszótára?”. A kérdéshez először az Akadémia elnöke szólt hozzá, kifejtve harcát az egész tudományosság nagyobb társadalmi elismeréséért és ezen belül a legnagyobb nemzeti értékek egyikét jelentő nagyszótárért. Nem ígért sokat, de némi biztatást és stratégiai tanácsokat adott. Csoóri Sándor mint író vállalta a nagyszótárnak irodalmi eszközökkel való propagálását, Orosz István történész az ügynek az Országgyűlésben való képviseletét, Pomogáts Béla irodalomtörténész pedig kifejtette egy ilyen szótárnak a kisebbségben élő magyarság szempontjából való jelentőségét. Váradi Tamás, a Nyelvtudományi Intézet korpusznyelvészeti osztályának vezetője, a nagyszótári osztállyal való szoros együttműködésről számolt be.

ELEKFI LÁSZLÓ

Hamar megszakadt életének vége felé jelent meg Büky összefoglaló nagy műve, társaságunk kiadványaként: „A magyar nyelvtudomány és pszichológia tudományos kapcsolatai századunkban.” Már ennek bibliográfiájából is kitűnik az ő szerteágazó, de mégis a nyelv és a kommunikáció központjából kiinduló érdeklődése. Csupán saját munkájaként 32 tételt sorol fel, 10 pedig szerzőtársakkal együtt készített publikáció, köztük írásban kidolgozott korábbi előadásai is. A már említeteken kívül csak néhány címet kiragadva: „Beszéd és valószínűség”; „A beszédtanítás pszichológiája”; „Comenius tankönyveinek orvosi vonatkozású szavai”; „A magyar fonetikatörténet pszichológiai vonatkozásai”; — ezeken kívül német és angol nyelven, hazai és külföldi folyóiratokban megjelent, főleg tudománytörténeti jellegű tanulmányok, s ezek közt talán a legjelentősebb az, amelyik a társalgások statisztikájának modellálásában fellelhető esetleges fejlődési tendenciák kérdését boncolgatja. Külföldi szereplései elsősorban a hallei beszédtudományi intézethez, majd Párizshoz kötődtek.

És ez a tágas témakör korántsem minden, amivel kedves halottunk a nyelvtudományt gazdagította. Ebben az áttekintésben csak egy részét sorolta fel annak a hatalmas munkásságnak, melyet magyar és német (kisebb számban francia és angol) nyelven előadásokban, folyóiratokban kifejtett. A nyelv alapvető funkcióin belül különösen érdekelte a szókincs és a névkutatás. Mikor az Akadémia kéziratárából a Nyelvtudományi Intézetbe került, Gáldi László elhunytá után 1974-ben a Petőfi-szótárnak lett a munkatársa. (Szabó Dénes, majd Soltész Katalin irányítása alatt itt is igen hasznos munkát végzett. Finom humorérzékével szinte nélkülözhetetlen tagja lett annak a féltucatnyi munkaközösségnek, mely a szótár utolsó köteteinek megjelenéséig, 1987-ig egy jól összehozott kis baráti társaságot alkotott.) Utána pedig A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának szerkesztői gárdájában, az újabb, német nyelvű változat készítésében folytatta szókutató és szócikkíró, lexikográfiai tevékenységét.

Drága Bélánk! Mint tudós is elsősorban ember voltál. Szíveden viselted kollégáid sorsát, mindegyikünk iránt érdeklődtél, mindenkiben az értéket kerested. Engem is — és még néhányunkat — elvezettél a súlyos beteg Szabó Dénes, majd Papp László kórházi ágyához, hogy legalább néha segítsünk a már tehetetlenné vált haldoklókon, hogy érezzék, velük vagyunk utolsó lehetőségig, könnyítsünk valamit a hozzátartozók és az ápolók nehéz munkáján. Az emberek közti viszonyt nem csak mint kutatási témát vizsgáltad a dialógusokban, hanem magad is műveltél az ilyen viszonyoknak minél kedvezőbb alakulását.

Most látom be, hogy az emberiesség terén jobban kellett volna követnem Téged, és azt is sajnálom, hogy munkásságodat nem vettem kellően figyelembe saját témáim kidolgozásakor. Pedig akik ma verbális kommunikációval, beszédaktus-elmélettel foglalkoznak, nem hanyagolhatják el alapvető munkáidat.

Úgy hiszem, emléked barátaid körében, számos megállapításod a nyelv és a lélektan kutatói közt még sokáig élni fog.

Isten veled!

ELEKFI LÁSZLÓ

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

A Batthyány család jogi irataiból

Az egyszerűbb jogi ügyleteket magyar nyelvű iratokban rögzítették már ebben az időben. A következő levelek a Batthyány-birtokokkal kapcsolatos jogi viták, vagy egyéb, a család joghatósága alá tartozó ügyek dokumentumai. (A közlés technikájára l. MNy. 1997: 508.)

Ondy Gergely vallomása

Németújvár, 1565. október 11.